

TEŠKOĆE OKO PREVOĐENJA ARISTOTELOVA IZRAZA *ΟΥΣΙΑ**

DAMIR BARBARIĆ

Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
Odjel za povijest filozofije

UDK 101 (457.13) »501«

Izvorni znanstveni tekst,
primljen 21. 5. 1986.

1) »Zaista, odavno i sad i uvijek traženo i uvijek bespućivano: što jest biće, — to je zapravo: što jest ούσία . . . Stoga moramo i mi ponajviše i najprvo i tako reći jedino oko takvog bića motriti: što (ono) jest« (Metaph. Z 1, 1028b2—7). Tim riječima završava Aristotel neku vrstu uvoda u svoja najteža razmatranja iz okruge »prve filozofije«, sadržana u knjigama *Z*, *H* i *Θ* *Metafizike*. Hoće li se dokučiti što je uistinu ούσία — ta središnja, najviša i tako reći jedina tema Aristotelova filozofiranja — ne može se sebi prištedjeti trud polaganog i mukotrpnog probijanja kroz misaoni labirint koji te knjige predstavljaju.

Ovdje se, međutim, hoćemo zadržati isključivo na izrazu ούσία, određenije rečeno, na povijesti njegova prevođenja. Činimo to u uvjerenju da uvid u teškoće prevođenja pridonosi zblžavanju s unutarnjom mnogoznačnošću i bogatstvom tog izraza i dobro nas priprema za eventualno dohvaćanje njegova filozofijskog smisla. Jer, tako je i s ostalim temeljnim riječima: tek onda kad se oslobodimo postaristotelovskih fiksacija značenja, pripremljeni smo za to da iskušamo stvar koju sam Aristotel bijaše imenovao. Riječima Josepha Owensa, autora opsežne i danas možda najvažnije studije o Aristotelovoj *Metafizici*: »Slijeđenje znakova koje je Aristotel ostavio jedino je danas pristupačno sredstvo da bi se stvari vidjelo onako kako ih je on vidio.«¹

2) Morfološki gledano, ούσία je apstraktiv femininuma participija prezenta glagola εἶναι, biti. Utoliko je njeno značenje još apstraktnije (hoće li se to uopće tako nazvati) nego u participa: ne ono koje jest, tj. biće (τὸ ὄν) nego sâmô tô jest onoga koje jest, tj. bićevnost bića.

* Tekst izlaganja na kolokviju o Aristotelovoj *Metafizici*, prosinca 1985, na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu.

¹ Joseph Owens, *The Doctrine of Being in the Aristotelian »Metaphysics«*, Toronto 1951 (drugo, revidirano izdanje 1963), str. 145.

Do Platona i Aristotela nije οὐσία, barem prema sačuvanim tekstovima i izvješćima, filozofski termin. Utoliko je čudnovatije što riječ tolikog stupnja »morfološke apstrakcije« nalazimo u svakodnevnom govoru, gdje ima značenje vlasništva, imetka, onog svojeg.² To značenje zadržava riječ i u otprilike četvrtinu svojih pojavljivanja u Platonovim dijalozima, dok u ostalim slučajevima postaje — zajedno s ἰδέα, εἶδος, τὸ ὄν, kasnije i φύσις — noseća riječ njegova filozofiranja. Još smo daleko od toga da protumačimo Platonovu οὐσία kako u cijelom obuhvatu značenja tako u njenom jedinstvenom filozofijskom smislu.³ Mnogo je već i to da uvažimo kako za Platona još osobitije vrijedi ono na što je, s obzirom na Aristotela, jednom dobro upozorio Wolfgang Wieland: »Aristotel — u suprotnosti spram tradicije koja se na njega poziva — ne pozna čvrstu i jedinstvenu terminologiju: upravo svaka od njegovih osnovnih riječi preuzeta je od živog običnog govora i tamo ima neki izvorni i neprecizni smisao koji je grčkom čitatelju ili slušatelju mogao još biti neposredno prisutan.«⁴

Nama je ovdje važno samo jedno: na jedan čudnovati način objedinjuje οὐσία u Aristotela pod jednim samo filozofiranjem dokućivim obuhvatnim značenjem ono naoko najraznorodnije. Jer i svaka pojedinačna stvar u svojoj konkretnosti i ono što ta stvar jest (njen vid-lik, εἶδος jest οὐσία. No, ne samo to: čak i ono bezoblično u podlozi svega, ono iz čega svako nešto nastaje i biva, ἕλη kao ἕποκείμενον, jest na neki način još οὐσία.

Pogled na cjelinu i jedinstvenost smisla koji ujediniuje sve to prividno najudaljenije nije se održao nakon Aristotela. Svojevrsno svjedočanstvo o tome imamo i u povijesti prevođenja njegova izraza οὐσία.

3) Najstariji latinski prijevodi za οὐσία su, kako svjedoči Kvintilijan,⁵ *essentia* i *queentia*. Ova druga, najvjerojatnija tvorba od *queo* u značenju »moći, biti u stanju«, nije se održala. *Essentia* je, pak, stvorena po istom morfološkom uzorku kao i οὐσία, samo što kao podloga supstantiva nije uzet u latinskom za potrebe prevođenja grčkog ὄν novostvoreni particip *ens* nego pretpostavljeni particip *es-*

² Liddell—Scott—Jones, *A Greek-English Lexikon*, Oxford 1940⁹, str. 1274. Vidi osobito *Herodoti Historiae* I. 92 i VI. 86. a.

³ Vidi ipak korisnu naznaku Peipersa, *Ontologia Platonica*, str. 67: »Ne manje nego τὸ ὄν Platonu je u opisivanju ideja udomačen i svojstven termin οὐσία. Ona se ipak od onoga razlikuje time što, kako pokazuje već sam oblik riječi, kojim je naznačena apstrakcija, izgleda prikladnija za označavanje općeg ustrojstva i kakvoće bića nego za obilježavanje pojedinačnih ideja. I prije svega, ukoliko su ideje objekti spoznaje, riječ οὐσία izražava ono što je svima zajedničko i što čini da jesu ὄντα.«

Za Aristotela, donekle slično B. Weber, *De οὐσίας apud Aristotelem notione*, Bonn 1887, str. 7: »Nomen οὐσία primum, sicut e vocis origine patet, actum τοῦ εἶναι significat, deinde id, cui hic actus convenit.«

Unutrašnju kompliciranost Platonova pojma οὐσία pokušao je ocrtati u ekstravagantno pisanoj monografiji R. Marten, *OYΣΙΑ im Denken Platons*, Meisenheim am Glan 1962.

⁴ W. Wieland, *Die aristotelische Physik*, Göttingen 1962, str. 30.

⁵ Quintilian, *Inst. Or.*, II. 14. 2.

sens. To je učinjeno očito stoga što bi u slučaju izvođenja od *ens* prijevod za οὐσία glasio *entia* i time omogućio konfuziju sa srednjim rodnom množinom tog participija.

U svakom slučaju, i Kvintilijan i Seneka zadržali su *essentia* kao mjerodavan prijevod od οὐσία. Izraz *essentia* međutim postepeno sve više reducira širinu svog značenja i počinje se rabiti u istom smislu kao i *natura*, dakle kao odgovor na pitanje *quod sit*, što jest nešto. Marije Viktorin bio je, kako se pretpostavlja, prvi koji je za prevođenje οὐσία upotrijebio još jednu latinsku riječ, *substantia*, tako da ćemo u njegova učenika Augustina, kao sinonimne latinske izraze za οὐσία naći i *essentia* i *natura* i *substantia*.⁶ Boetije, pak, strogo lučeći, upotrebljava prijevod *essentia* u svojim teologijskim traktatima, a *substantia* u komentarima Aristotelovu *Organonu*. Budući da su na formativni period srednjeg vijeka presudan utjecaj izvršili upravo Aristotelovi logički spisi i, prije svega, njihovi latinski, Boetijevi komentari, to se postepeno *substantia* ustaljuje kao mjerodavan prijevod za οὐσία. Kao takva, definitivno je prihvaćena u skolastici i odatle prešla u filozofijski riječnik modernih jezika. Još je Hegelu, na primjer, bilo samorazumljivo prevoditi Aristotelovu οὐσία kao »Substanz«.

4) Filozofijsko-pojmovnu nedostatnost takvog prevođenja argumentirano je iznio već Schwegler u svojem komentaru *Metafizike*: »U njemačkom jeziku nema nijednog izraza koji bi potpuno i sasvim odgovarao aristotelovskom οὐσία: . . . Izraz 'Substanz', koji bi se mogao činiti kao da leži blizu, zadobio je u modernoj filozofijskoj terminologiji od Spinoze jedno značenje koje je pojmu Aristotelove οὐσία gotovo posve suprotno. Aristotelova οὐσία je uvijek pojedinačno biće, τὸδε τι, dok pojam supstancije uključuje negaciju svega pojedinačnog, određenog, individualnog.«⁷

No, *supstancija* već i morfološki ne može nadomjestiti οὐσία. Kao prvo, izraz ne upućuje već sam po sebi na vezu s »biti«. Drugo, njegovo osnovno značenje, »ono što stoji ispod«, odgovara samo jednom, i to najmanje odlučnom aspektu Aristotelove οὐσία, naime onom ὑποκειμενον kao stvari, »materiji«. Da se materija i supstancija metafizički izjednačavaju, osobito u prirodoznanstveno orijentiranoj filozofiji prošloga i našeg stoljeća, samo je jedna od konzekvenci misaone konfuzije koju izaziva takvo prevođenje.

⁶ Ipak, ne odlučuje se Augustin da imenom *substantia* označi i samog boga. Npr. *De Trinitate*, VII. 5. 10: »Res ergo mutabiles neque simplices, proprie dicuntur substantiae . . . unde manifestum est Deum abusive substantiam vocari, ut nomine usitato intelligatur essentia, quod vere ac proprie dicitur, ita ut fortasse solum Deum dici oporteat essentiam.«

Inače, u ovom prikazu povijesti prevođenja Aristotelove οὐσία oslanjamo se prvenstveno na E. Gilsona, *Notes sur la Vocabulaire de l'Etre*, u: *Medieval Studies VIII*, 1946, i J. Owensa, *op. cit.*, str. 137—153.

⁷ A. Schwegler, *Die Metaphysik des Aristoteles*, 4 Bde., Tübingen. Citat: Bd. 3, str. 213. Prije njega, slično već F. A. Trendelenburg, *Platonis de ideis et numeris doctrina ex Aristotele illustrata*, Leipzig 1826, str. 42—43: »Sed substantiae quaedam subrepere solet materiae, quae locum teneat, species. Haec vero ab illa οὐσία per se omnino abest.«

Ali, mi esencija se ne može održati kao prijevod za οὐσία. Prije svega, ona u Aristotelovu filozofiju uvodi metafizičku suprotnost esencije i egzistencije koja svoje pravo podrijetlo ima tek u kasnijem, srednjovjekovnom filozofiranju.⁸ Osim toga, značenje izvorne *essentia* povijesno je suženo na samo jedan aspekt Aristotelove obuhvatne οὐσία, naime na narav, bit, na ono što *nečega*, upravo na ono što Aristotel označava dativom imenice s pridruženim infinitivom εἶναι ili, još određenije, izrazom τὸ τί ἦν εἶναι. Da bi esencija mogla označiti i samo neko pojedinačno biće, to je naprosto nemoguće.

5) Iz ovakvih teškoća, na primjer, noviji engleski i američki prevoditelji traže neki izlaz prevodeći οὐσία kao *reality* ili *entity*, pri čemu očito ostaju pri svojoj sudbini da im središnji pojmovi metafizike bivaju iskazivani riječima tuđega, latinskog jezika.

Nijemci su, za razliku od njih, odavno već pokušavali u latinskom i grčkom jeziku zatečenu teologijsku i metafizičku misao izraziti riječima vlastitog jezika. Teško je dostatno istaknuti značenje što su ga za kasniji razvoj i cvjetanje njemačke filozofije imali, na primjer, pokušaji Labea Notkera da s prijelazom desetoga u jedanaesto stoljeće na alemanski dijalekt starovisokonjemačkog jezika prevede Boetijevo djelo *De consolazione philosophiae* i nekoliko pseudoaristotelovskih spisa. I *essentia* i *substantia* prevodi on rječju *wist*, *substantia* još i s *ding*. Kasnije će Meister Eckhart i sam grčki instrumentalni dativ οὐσία prevesti s *weslich* i time utemeljiti jedan smjer prevodenja onog οὐσία sve do današnjih dana. *Wesen* je (uz *Wesenheit*, *Sein*, *Seiendheit*) danas mjerodavni njemački prijevod za οὐσία, možda jedini izraz koji je u stanju ujedno obuhvatiti i samo pojedinačno biće i njegovu bit, dakle upravo ona dva osnovna aspekta Aristotelove οὐσία.

Usput rečeno, ne pripada *Wesen*, jezički gledano, ni jednomu od dva izvorna indoevropska korijena u kojima se (kazuje ono *biti* (naime: *es- i *bheu-), kao što je to slučaj s οὐσία, već počiva na trećem, jednako izvornom ali samo u germanskim jezicima, kao direktna oznaka za *biti* (u preteritu *war* i drugom participiju *gewesen*) prisutnom korijenu *ues-, u značenju »trajati, zadržati se, obitavati«. Što to sve može značiti za mogućnosti filozofiranja u tom jeziku, ostavljamo ovdje po strani.

6) U nadasve rijetkim i oskudnim pokušajima u nas da se stvori kakva-takva filozofijska terminologija, bilo je, dakako, već pri prvim ozbiljnijim koracima mišljenja nužno pribjeći kovanju novih, u svakodnevnom narodnom govoru nepostojećih riječi. Koliko je jedno isključivo obraćanje takozvanom govoru prostog naroda utjecalo na opseg i dubinu bitnog mišljenja u nas i koliko je već i samo to obraćanje rezultat neke čudnovate nemisaonosti, ta pitanja ostavljamo otvorenima.

⁸ Owens, *op. cit.*, str. 146. Govoreći o esenciji, ustvrđuje I. Düring, *Aristoteles, Heidelberg 1966*, str. 97, ponešto preoštro: »Taj termin ne samo da je nearistotelovski, nego za nj nema u njegovu mišljenju uopće nikakvog mjesta.« Tome onda odgovara vlastiti Düringov pokušaj, svakako dvojen, da οὐσία misli i tumači kao »das Existierende« (usp. npr. str. 615 *Ann.* 180).

Ovdje je dovoljno naglasiti dvoje. Prvo, te takozvane filozofske kovanice nisu postale u naporu mišljenja da filozofirajući u dijalogu s najvećim djelima tradicije pronade vlastiti izraz za zajedničku stvar mišljenja. Drugo, zasnivanje svojevrstne filozofijske leksike orijentirano je početno, gotovo isključivo na latinski jezik i njegovo posredovanje talijanskim ili njemačkim (npr. Della Bella, Stulli, Belostenec).

Konkretno, Belostenec u svom Rječniku ima i za *essentia* i za *substantia* izraz *biće*, za *essentia* još i *jestvo*, za *substantia* još *sopstvo*, dok priloge *essentialiter* i *substantialiter* prevodi istim izrazom: *bitno*. Kako bi se međutim svi ti izrazi i svaki od njih napose odnosili direktno spram grčkog i osobito Aristotelovog οὐσία, to dakako nije propitano, što je i razumljivo s obzirom na narav, inspiraciju i svrhu svakog čisto leksikografskog posla.

7) S druge strane, korisno se prisjetiti da je slavenski jezik jednom, i to davno, bio prisiljen neposredno se sukobiti s grčkom predajom filozofije i teologije i njihovim literarnim redukcijama, i to upravo u njihovom izvornom jeziku. U isto vrijeme kada Notker, rekli smo, počinje stvarati njemačku filozofijsku terminologiju, dakle u desetom i jedanaestom stoljeću, započinje doba slavenske pismenosti intenzivnim prevođenjem tada vladajuće bizantske književnosti, naimе evanđelja, psalama, života svetaca, homilija, molitvi. Okušavanje izvornoga slavenskog jezika u naporima da prenese i usvoji nove misli, sklopove, obrate i pogledišta rezultiralo je onim čudnovatim jezičkim hibridom umjetnog i isključivo književnog jezika što ga nazivamo starocrkvenoslavenskim.

No, ono što se doista zbivalo u tom periodu revolucioniranja jezika i zasnivanja književnosti, za našu je bitnu, a to znači uvijek duhovnu povijest značajnije od svakog rata i mira, od svakog skrajanja i prekrajanja granica, — naimе: ni manje ni više nego, da se poslužimo slikom, tkanje cjelokupne mreže pojmovlja, cjelovite artikulacije bića, njihova rasporeda i međuodnošenja, koje tkanje od tada nadalje Slaveni, uvijek ga iznova modificirajući, nose sa sobom kroz povijest. Tko hoće valjanu poduku o dometu i značenju tog događaja, treba da još i danas čita izvanredan prikaz Jagićev.⁹

8) U mogućnosti koje misaono propitivanje tog bitnog zbivanja naše povijesti otvara današnjem filozofiranju, ovdje dakako ne ulazimo. S obzirom na našu temu, dovoljno je reći da je neoptrećenost latinskim posredništvom tu dozvolila jeziku jedan bliži i izvorniji do-sluh s grčkim i onime u njemu kazanim. Tako će, da navedemo samo jedan primjer, φύσις biti, slijedeći izvorno značenje riječi i njenu ukorijenjenost u samom indoevropskom »biti«, prevedena neposredno s *jestvo*, *jestastvo*. Time je smjesta, tako reći nehotice izbjegnuto ono fatalno pretumačenje φύσις u latinsko *natura*, od *nasco*, rađam, rađati,

⁹ V. Jagić, *Die Entstehungsgeschichte der kirschenlavischen Sprache*, Wien 1900, ²Berlin 1913.

koje i u našem »priroda« još danas uporno zastire iskustvo onoga što bijaše kazano u οὐσία.

O tome koliko je teškoće za rane slavenske prevoditelje predstavljala riječ οὐσία svjedoče i nerijetka mjesta gdje je oni naprosto transliteriraju, pišući tada *osija* ili *usija*. Ipak, odlučivši se na prijevod, slijedili su i oni mjerodavni morfološki obrazac, naime apstraktum participa prezenta glagola biti: *sqšt*, i dobili tako za prijevod οὐσία slijedeće izraze: *sqštie*, *sqštstvo*, *suštstvo* (suće, sućstvo, suštstvo); kasnije i *suština*.

Te se riječi kao prevedenice za οὐσία u nas uglavnom nisu držale. *Suština* danas znači otprilike što i *esencija*. Nešto od izvornog značenja, međutim, ostalo je u složenicama prisustvo-prisutnost i odsustvo-odsutnost. Štoviše, upravo one u svakom pogledu odgovaraju grčkom paru pojmova παρουσία-ἀπουσία, kao i latinskom *praesentia-absentia* te njemačkom *Anwesen-Abwesen*. Nije li onda ipak ono »süt«, »sutstvo« ili »sutnost«, analogno njemačkom *Wesen* i izgubljenom latinskom **sens*, pravi maš odgovor na grčko οὐσία? I ne upućuje li to na to da bi se sam filozofijski smisao od οὐσία ipak mogao — kako to u naše vrijeme hoće Heidegger — iskusiti iz svojevrsnog prisustva naprosto?

9) Ovdje mi je mjesto za pokušaj odgovora na to pitanje, pa niti za naznake toga. Ono što smo htjeli, to je samo pokazati što i koliko znači riječ za mišljenje, kakvi su i kakvi koraci mišljenja vezani uz odabir prevodnih riječi te, konačno, ali ne i kao posljednje, odati znak priznanja i ujedno ohrabrenja našem prevoditelju da ustraje u ozbiljnosti svojeg pristupa tom poslu.

TEŠKOĆE OKO PREVOĐENJA ARISTOTELOVA IZRAZA OUSIA

Sažetak

Rad predstavlja pokušaj da se na primjeru Aristotelova filozofijskog izraza *ousia* pokaže od kakvog je presudnog značaja za mišljenje riječ i njen odabir.

Dok u samog Aristotela ta riječ objedinjuje i drži na okupu ono prividno najudaljenije, naime i samu pojedinačnu stvar u njenoj konkretnosti (*tode ti*), i ono što ta stvar jest (njen *eidos*), i ono bezoblično u čemu sve što jest određeno nastaje i biva (*'ule* kao *'upokeimenon*), dotle se taj pogled na cjelinu i jedinstvenost smisla sadržan u riječi *ousia*, nakon Aristotela, više nije održao.

Diskusija latinskih, njemačkih i engleskih prijevoda od *ousia* kroz srednji i novi vijek te u današnje vrijeme, završava analizom staroslavenskih pokušaja (10. i 11. st.) prevođenja sa *sqštstvo*, *suštstvo*.

DIFFICULTIES ENCOUNTERED WHEN TRANSLATING
ARISTOTLE'S EXPRESSION *OUSIA*

Abstract

This paper is an attempt to demonstrate, on the example of Aristotle's philosophical expression *ousia*, the crucial importance to thinking of words and their selection.

Aristotle's own usage of this word brings together the seemingly most disparate concepts, namely, an individual thing in its concreteness (*tode ti*) and what that thing really is (its *eidos*) and the formless in which all that really is concrete becomes and is (*hyle as hypokeimenon*). After Aristotle, however, this view of the whole and the integrality of meaning contained in the word *ousia* was not maintained.

The discussion of Latin, German and English translations of *ousia* through the Middle Ages, New Age and modern times ends with an analysis of Old Church Slavonic attempts (10th and 11th century) to translate it with *срѣѣство*, *суѣѣство*.